

Hungaro-Polonica et Europa Centralis, avagy hol is vagyunk végtére?

Megjegyzések Waclaw Felczak tanúságtételéhez

Két könyvre hivatkozom a címben. Mindkettő atyai barátunk munkásságához kapcsolódik. Jelzik történelmi és közéleti elkötelezettségének fő irányait. Együtt a kettő: magyar-lengyel és Közép-Európa. Hangsúlyozni kell összetartozásukat. Előadásomban a két könyv rövid bemutatása mellett a fiatal Waclaw Felczak máig tanulságos geopolitikai szemléletét szeretném bemutatni egy 1945 júniusában papírra vetett elemzése alapján, melyet a londoni emigrációs lengyel kormánynak készített.

A *Hungaro-Polonica* címet adtuk annak a tanulmánykötetnek, amellyel 70. születésnapja alkalmából kívántuk köszönteni. Pillantsunk vissza ennek a különös vállalkozásnak születési körülményeire. 1985-öt írtak, amikor Kovács István barátommal elhatároztuk, hogy közelgő születésnapjára (1986. május 29.) egy tanulmánykötetet állítunk össze a magyar-lengyel kapcsolatok jegyében. Ekkor már valamennyire megenyhült Lengyelországban a „hadiállapot”, idehaza a cenzúra azonban aggódva figyelt minden lengyel témájú írást. 1983-ban például az újságos standokról szedette össze a kommunista rendőrség a *Mozgó Világ* című folyóirat (az igazi, nem a kollaboráns!) márciusi számát egy lengyelországi riport miatt, Kovács Istvánt pedig Balassagyarmaton szállította le a magyar határőrség egy Szlovákiába készülő kirándulóbuszról. (Mai napig nem ismerjük a jogtalan eljárás írásbeli dokumentumait.) Arra gondoltunk, egy tudományos munka alkalmas lehet szolidaritásunk kifejezésére. Szerencsére sikerült a szervezési és cenzurális akadályok között jó érzékkel lavírozni, s elkészült időre a kötet, melyet ünnepélyes körülmények között adhattunk át a címzettnek a Jagelló Egyetemen 1986. június 6-án. Ez a könyv valójában legális körülmények között született ellenzéki vállalkozásnak tekinthető. Szerzői, munkatársai között találhatunk majdani köztársasági elnököt, parlamenti elnököt, minisztert, demokratikus párt elnökét. Történeiszteket, irodalomtörténeiszteket, írókat, például az akkor publikációs tilalom alatt levő Csoóri Sándort. A 246 oldalas könyv szerény, könyvritkaságnak számító kiadvány. A magyar-lengyel kapcsolatok

KISS GY. CSABA (1945) művelődéstörténész, esszéista. Az MTA doktora, címzetes egyetemi tanár. Utóbbi kötete: *Közép-európai találkozásaim. 18 év – 41 arckép* (Budapest, 2018, Nap Kiadó).

hazai megbecsülésének valóságos szintjét mutatja, hogy 32 év óta nem sikerült méltó módon megjelentetni. Kétségkívül jobbak vagyunk a retorikában, mint a cselekvésben. Krakkóban viszont 1997-ben napvilágot látott lengyelül – kiegészülve Waclaw Felczak lengyel kollégáinak tanulmányaival – *Wegry-Polska w Europie Srodkowej* (Magyarország és Lengyelország Közép-Európában) címmel.

Az előadásom címében említett másik könyv az *Europa Centralis*: egy válogatás Waclaw Felczak tanulmányaiból. Öt évvel ezelőtt jelent meg Krakkóban – Antoni Cetnarowicz és Stanislaw Pijaj gondozásában. Tanulságos volna mindazoknak elolvasniuk, akik mostanában próbálnak kultuszt teremteni a krakkói történész körül. Érdemes idézni Antoni Cetnarowicz bevezető írásának a motóját Felczak tanulmányairól: „magyar szívvel és szláv lélekkel” íródtak. Fontos volna azért is figyelmet fordítani e könyvre, mert nálunk vannak olyanok, akik hajlamosak a magyar–lengyel barátság hagyományát délibábos szemlélettel megközelíteni, mint afféle sajátos küldetéstudatot, amely fölüllemeli e két népet a közép-európai együttesen. Waclaw Felczak tanulmányaiból világosan látszik, hogy többről van szó: egyértelműen az egész közép-európai térség összetartozásáról. A Balti-tengertől az Adriáig és a Fekete-tengerig. Erre tanított bennünket – ha tanított – a történelem. A geopolitika. Magyarország és Lengyelország ugyanahhoz a makrorégióhoz tartozott és tartozik. Lényegében a geopolitikai helyzet hozta szövetségbe középkori uralkodóinkat, s ezt az adottságot ismerték föl a XIX. században olyan történelmi személyiségek, mint Adam Jerzy Czartoryski, a lengyel emigráció vezetője Párizsban vagy Kossuth Lajos 1849 után. Milyen sokatmondó, hogy az orosz birodalmi pánszlávizmussal szemben a szláv összefogást kereső lengyel politikai gondolkodók, ahogy Felczak munkáiban olvashatunk róla, bizalmatlansággal tekintettek az 1840-es években azokra a magyarokra, akik úgymond magyarosítani akarták volna a velük élő nem magyarokat. Waclaw Felczak történelmi kutatásainak nagy kérdése volt, mik az egymással versengő nacionalizmusok közötti bonyolult viszonyoknak, magyarok és nem magyarok konfliktusainak az okai. Nem véletlen, hogy 1985-ben Marian Zdziechowski két háború közötti munkáját (*Wegry i dookola Węgier* – Magyarország, és ami körülötte van, 1933) elemezve mutatta be a lengyel magyarbarátság és szlávbarátság legfontosabb összetevőit. Történészként folytatta így Adam Jerzy Czartoryski nagy politikai művét, a közép-európai sorsközösség gondolatának megteremtését. Mint tudjuk, a nem létező Lengyelország hatalmas erőfeszítéseket tett ágensein keresztül azért, hogy csökkentsék Közép- és Délkelet-Európában az orosz befolyást. A párizsi Hotel Lambert, mondhatjuk mai távlatból, akár visegrádi emlékezhelynek tekinthető, hiszen 1849 májusában ott tárgyalt a herceg vendégeként a magyar kormány kiküldöttjeként Teleki László a cseh František Riegerrel Közép-Európa jövőjéről.

Rövidre fogva: Waclaw Felczak tizenkét tanulmánya a magyar olvasónak igen tanulságos akkor is, ha az újabb eredmények vagy magyar látószögünk következtében némiképp máshogy értelmezzük is a XIX. századi konfliktusokat. Arra jól emlékszem, hogy utolsó személyes beszélgetésünk alkalmából –

Krakkóban 1992-ben – mekkora tragédiának tartotta Felczak tanár úr a második jugoszláv állam bukását. Mintha Czartoryski víziójához ragaszkodott volna, aki évtizedeken keresztül támogatta egy Szerbia vezetésével létrehozandó dél-szláv állam gondolatát (ami mögött nyilvánvalóan az orosz befolyás csökkentésének a szándéka húzódott).

Ha Waclaw Felczak helyét keressük a lengyel eszmetörténetben, véleményem szerint Adam Jerzy Czartoryski és Jerzy Giedroyć között lehetne kijelölni, amint ezt néhány éve fölvettem a budapesti Lengyel Tanszék jubileumi tanácskozásán. Persze: toutes proportions gardées, meg nem feledkezvén az arányokról és a különbségekről. Nem volt ő nagy hatású politikus, nem irányította évtizedeken át az emigrációs politikát, történészként viszonylag kevés időt kapott a sorstól kutatásainak elvégzésére. Szörnyű börtönvevei után már csak 42 évesen folytathatta egyetemi oktatói és kutatói munkáját. A második világháború kitörése előtt volt egy évig az Eötvös Collegium diákja. A poznani egyetemen készített diplomamunkát a magyar 1848/49 korabeli lengyel visszhangjáról. 1939 őszén már nem folytathatta ösztöndíjas egyetemistaként a munkáját. Más minőségben jött vissza Magyarországra. A földalatti lengyel állam képviselőjeként. Egyike volt azoknak, akik megszervezték Budapesten a futárszolgálatot a megszállt Lengyelország és az emigrációs kormányok között. Életének szakaszáról és pályájáról egyik tanítványa, Wojciech Frazik készített összefoglaló képet nagyszabású monográfiájában (*Emisariusz Wolnej Polski – A szabad Lengyelország emisszáriusa*, Krakkó, 2013).

Egyébként e munka szerzője néhány egyetemi kollégájával, Felczak szeminaristáival 1985 augusztusában érkezett Magyarországra egy néhány napos kirándulásra. Az Eötvös Collegiumban kaptak szállást Szijjártó István igazgató segítségével. A tanulmányút anyagi kereteit jórészt a nemzeti demokrata ellenzék biztosította. Wojciech Frazik (jelenleg a Nemzeti Emlékezet Intézetének krakkói részlegén az egyik osztály vezetője) igen alapos munkát végzett, óriási levéltári anyagot búvárolt végig doktori disszertációja elkészítése közben. Így ismerhettük meg például Felczak tanár úr borzalmas kínzatását a lengyel ÁVO börtönében, perét és nyolc börtönvének krónikáját. 1948 karácsonya előtt tartóztatták le Csehszlovákiában, addig ugyanis még folytatta futárútjait a már szovjetek megszállta hazája és London között.

A monográfia függelékében olvashatók többek között Felczak Budapestről Nyugatra küldött jelentései. Ezek közül különösen érdekes a közép-európai kilátásokról írt 1945. június 10-ei keltezésű elemzése. Megkísérelte ebben röviden összefoglalni a háború befejezése utáni helyzetet, kitérve az egyes országokra és természetesen a várható fejleményekre. Hallatlanul izgalmas anyag mai olvasó szemével is, érezhetően alapos ismeretek és személyes tapasztalatok alapján született. Illúziók nélkül készült, számolván a lesújtó körülményekkel. Érdeemes volna mielőbb megjelentetni magyarul. Józan számvetés ez a jelentés – akár évtizedekre előretekintve –, hiszen a szovjet hódítást nem tartja örökkévalónak. A következőkben ebből a szövegből szeretnék idézni. Megjegyzem,

elkészítése idején szerzője éppen hogy betöltötte életének 29. esztendejét. Így hangzik a jelentés első monda: „Közép-Európa sokkal inkább, mint bármikor, a világ neuralgikus pontjává vált.” A történelmi visszatekintésben írja: „Két nagy komplexus terhelte Közép-Európát a modern korban; éspedig a német és az orosz imperializmus. E két tényező törekedett arra, hogy következetesen eltávolítson a Duna-medencéből és a Balkánról minden egyéb befolyást, amely csak hatással lehetett itt a történelem folyamán.” Áttérve az akkori helyzetre, így látja a fejleményeket: „A szovjet áradatot, éppúgy mint a németet, a világuralom szándéka váltotta ki. Ahogy a német Mitteleuropa, úgy a szovjetek által szervezett Közép-Európa is megtesz minden erőfeszítést, kihasználva a munkát, a természeti javakat és emberi erőforrásokat, hogy maradéktalanul biztosítsa idegen célokra és az idegen hatalom számára.” Az új magyar, csehszlovák, jugoszláv, román és lengyel kormányt ugyanolyan bábkormánynak tartja, mint a Hitlert kiszolgáló román Antonescut vagy a horvát Ante Pavelićet, szerinte a Gestapót az NKVD váltotta föl. Majd a távolabbi jövőbe tekintve így fogalmaz: „Majd ha Közép-Európa kivárja az oroszok visszaáramlását, és ezzel véglegesen föl szabadul területe az idegen hatalomtól, akkor fordulhat véres tapasztalatokkal kikovácsolt történetének a szintézise felé, és a közös érdekek alapján teremthet meg egy teljesen független régiót az Adria, a Balti-tenger és a Fekete-tenger háromszögében, de addig még egy fájdalmas próbát kell túlélnie: a szovjet megszállást és ennek a megszállásnak a fölszámolását.” Így látta 1945 koranyarán Lengyelország hivatását: „Lengyelországnak, mely német- és oroszellenes álláspontja következtében mintegy megtettesíti a szétvert közép-európai népek akaratát – ki kell jönnie a Kárpátok mögül és az itt élő népekkel együtt kell megszerveznie a jövőendő szabad Közép-Európáját.”

Egyszerre bírálja a magyar politika pánszláv főbiáját, mivel szerinte ez akadályozza a velük együtt élő szlávokkal az együttműködést, és a kisebb szláv népek Oroszországra tekintő pánszlávizmusát. Pozitívan értékeli azoknak a magyar gondolkodóknak a törekvéseit – név szerint említi Prohászka Lajost, Németh Lászlót, Ferdinandy Mihályt és Szabó Dezsőt –, akik a németektől való elszakadás és a szomszédokkal való együttműködés útjait keresték. „A közép-európai népek története – írja a jelentés további részében – a kölcsönhatások és közös élmények oly hatalmas csomóját jelentik, melynek eredményeképpen a népi kultúrának olyan mozaikokból álló képe született meg, amely különbözik mind a szomszédos nyugati, mind pedig a keleti kultúráktól.” Majd így folytatja: „Lengyelországnak érdekében áll, hogy Közép-Európa mihamarább visszaszeresse kulturális összetartozását, és fölszabadítsa azokat az alkotó erőit, amelyek ott vannak rejtve e népekben, melyek saját értékeiket elfojtva századokon keresztül akaratlanul olyan külső erők áldozatává váltak, amelyek a széthúzás tüzét szították – egészen a végső bukásig.”

Számba veszi ezután – ismétlem, 1945 júniusában keletkezett ez az írás! –, hogy mi adhat reményt az ellenállásra, s országonként elemzi a helyzetet. Magyarországról azt írja, hogy talán az átélt kataklizma teszi élővé nálunk az ál-

tala idézett gondolkodók Közép-Európa eszményét. És érdemes idézni összefoglaló elemzésének utolsó sorait: „Általában véve Közép-Európában még nincsenek olyan jelentős csoportok, amelyek nyíltan vállalják a harcot a szovjet megszállással szemben, de léteznek az ellenállásnak bizonyos elemei, amelyek a helyzet élesedésétől függően átalakulhatnak általános fegyveres felszabadító mozgalommá. Sajátos kötelességeket ró ez a lengyel politikára, mely a legutóbbi közép-európai fejlemények következtében útkeresztvezetéshez érkezett; az egyik út közülük a nagysághoz vezethet, a másik a semmibe, és ennek a megállapításnak a pátosza nem a szavakban van... Csak egyszerűen azt kérdezi: mire telik tőlünk?” Írta 1945 júniusában. Amikor még talán lehetett valami remény. Persze megkérdezhetjük azt is, nem várt-e akkor valamilyen megerősítést a központtól, hogy nem veszett volna el még minden. El kell mondanunk, Waclaw Felczak egyáltalán nem volt pesszimista ember. A szenvedések, a börtönévek, a kommunista rendszer több évtizedre húzódó maradása ellenére sem.

Mit üzen nekünk, továbbá az utánunk következő nemzedékeknek alakja és munkássága? Tudni való, hogy ő mindenekelőtt tudós volt, és nagyszerű tanár. A Közép-Európa-gondolat meggyőződéses híve. Két gondolatra hívnám föl a figyelmet. Az egyik, hogy értelmetlen olyan magyar–lengyel barátságról beszélni, amely nem számol a szlovákokkal és a csehekkel, az egész térséggel. A másik: nemzeti ködképeink következetes elutasítása, a kritikus önszemlélet fontossága. Legyenek azok a ködképek magyar délibábok vagy a tehetetlenséget jelképező lengyel szalmabábok tánca (Wyspiański *Menyegzőjéből*). Amikor napi tapasztalatunk a hazai polonisztika és a lengyelországi hungarológia korántsem könnyű helyzete, amikor fájóan hiányzik az utánpótlás, nincsenek fölkészült fiatal szakemberek. Mert elsősorban nem tűzijátékra, parádéra van szükség, hanem módszeres építkezésre – alapozó munkára.

Negyedszázaddal ezelőtt távozott ebből a világból, s egy idő óta működik már Magyarországon a Waclaw Felczak Alapítvány. Támogatásával magyar és lengyel iskolások találkoznak, programokat szerveznek, értelmiségi összejöveteleket. Könyvek jelentek meg a neve alatt. De nincs közöttük sem az 1986-os magyar vagy az 1997-es lengyel Felczak-émlékkönyv, sem az életéről szóló Frazik-monográfia. Vajon véletlen, hogy a költő szava csöng vissza a fülünkben: „...fecseg a felszín, hallgat a mély”?